

OSMANLI ARAŖTIRMALARI

XIII

NeŖir Heyeti - Editorial Board
Halil İNALCIK - Nejat GÖYÜNÇ
Heath W. LOWRY - İsmail ERÜNSAL
Klaus KREISER

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

XIII

İstanbul - 1993

Tanıtımını yapmaya çalıştığımız bu kitap, Arap dilindeki Qana'a kavramının yapısını, anlamlarını, kullandığı yerleri, istisna olarak kullanım alanını ve arapça kaynaklarda kullanılan şekillerini ele alıp incelemekte ve bazı eserlerden örnekler de vermektedir, bazen de karşılaştırmalar yapmaktadır. Yazar, Qana'a kelimesinin anlamlarını verirken, bu kelimenin Almanca karşılıklarını da yakalamaya çalışmış, Arapça isimleri ve kitapları transkripsiyon yardımıyla vermiştir.

Böyle bir araştırma Arap dil bilimi açısından ve özellikle semantik ve lenguistik bir inceleme olması bakımından bu alana kazandırılmış önemli bir etimolojik çalışmadır. Arap dilindeki kelime ve kavramları anlam bilgisi açısından veya ses, şekil, anlam ve söz dizimi bakımından genel ya da karşılaştırmalı olarak inceleme yapacaklara faydalı olacak nitelikteki bu araştırmanın görülmesinde, metodolojisinin incelenmesinde yarar vardır.

Mustafa Tavukçuoğlu

Leonor Fernandes, *The Evolution of a Sufi Institution in Mamluk Egypt: The Khanqah*. Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1988, 205 s.

Memluklar Dönemi Mısır'da Bir Tasavvufi Kurumun Gelişimi: Hankah başlığını taşıyan eser İngilizce olup, Bölüm I Giriş (1-2), Bölüm II Kaynak Belge Olarak Vakfiye (3-9), Bölüm III Mısır'daki Tasavvufi Kurumlar (10-19), Bölüm IV Hankahın Gelişimi (20-32), Bölüm V 14. ve 15. Yüzyıllarda Hankah (33-46), Bölüm VI Hankahın Dahili Organizasyonu (47-59), Bölüm VII Hankahın İdaresi (60-95), Bölüm VIII Memluk Toplumunda Hankah (96-100), Sonuç Hankah ve Osmanlı Fethi (111-113), Notlar (114-140), Sözlük (141-151), Bibliyografya (152-160), İndeks (161-167), Ek A Moğoltay el-Cemâli Vakfiyesinden Metinler (168-172), Ek B Cemâlüddin el-Üstedar Vakfiyesinden Metinler (173-185), Ek C el-Eşref Baybars Vakfiyesinden Metinler (186-191) ile Fotoğraf ve Planlar (192-205)'dan ibarettir.

Girişte çalışmasının amacını gayet açık olarak ifade eden yazar, Memlukların, idarelerini güçlendirmek ve halkı kontrol altına alabilmek hususunda yardımcı olmak üzere tasavvufu koruyan bir kurum olarak geliştirdikleri hankahı, yakından inceleyerek tasavvufun gelişip yayılması konusunda tarihi bir delil ortaya koymayı hedeflediğini belirtmiştir.

Kaynak Belge Olarak Vakfiye başlığı taşıyan II. Bölümde, Memluklar dönemi vakfiyelerinin muhtevaları analiz edilmek ve hangi anlamda kullanıldıkları incelenmek suretiyle, vakfiyelerin güvenilirliği ve sınırlılıkları üzerinde bir takım sorular cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

Bununla ilgili olarak yazar, Huccetü'l-Vakıf olarak da isimlendirdiği Vakfiye'nin tanımını, bölümlerini, vakfın kuruluşu ile ilgili takip edilen yolu, Kadıların bu konudaki rol ve sorumluluğu gibi konuları ele alarak, vakfiyelerin doğruluğu konusunda duyduğu şüpheyi, "şayet vakfiyeler, vakfın bütün birimlerinin tamamlanmasından önce hazırlanmış ise, bu takdirde kadılar, bazı yapıların İslam Hukuku'nu ihlâl edip etmediğini nasıl kontrol edebileceklerdi?" sorusu ve "vakfiyeler, vakıf tamamlanmadan önce kanunlaştırılmıştır" (s. 7) ifadesiyle ortaya koyar.

Ortaya attığı bu şüpheyi yine kendisi açıklayarak ortadan kaldıran yazar, böyle durumlarda başka bir uygulamanın varlığından söz ederek, vakıfla ilgili bütün çalışmaların tamamlanması üzerine, yapılan çalışmanın türünü belirleyen bir diğer hukuki belgenin düzenlenerek, ya orijinal vakfiyeye eklendiğini, ya da ayrı olarak muhafaza edildiğini; işte bu nedenle vakfiyelerin, vakıfların kuruluşu ve hemen sonrasındaki durumları hakkında güvenilir bir bilgi kaynağı olduğunu söylemektedir. (s. 8).

Mısır'daki Tasavvufi Kurumlar başlıklı III. Bölümde yazar, üç önemli kurum olan Ribat, Zâviye, ve Hankah üzerinde durarak, Hankahın diğer ikisinden farklı olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Bunlardan Ribatın, ilk zamanlar İslami fetihlerle ilgili ve sınırlarda askerlerin toplandıkları yerler olduklarını, H.2/M.8. asırdan itibaren sülfillerin bir arada yaşadıkları müesseseler haline geldiğini ve Eyyübiler döneminde Mısır'a girdiğini söylemektedir. (s. 10).

Kelime olarak bir bina için kullanıldığında "köşe" anlamına gelen Zâviyenin aslı ve ne zaman Mısır'a geldiği konusunda kaynakların herhangi bir bilgi vermediğini söyleyen yazar, Zâviyenin terim olarak, Mısır fetihlerini takip eden yıllarda, dini bir müessesenin bir köşe veya kısmı için kullanıldığını ifade etmiş; Memluklar döneminde ise Mısır'da, tasavvufu doğrudan ilgili ve bağımsız birer kurum olarak yeni tür zâviyelerin kurulmaya başlandığını belirtmiştir. (s. 13-14).

Farsça asıllı bir kelime olan Hankahın da terim olarak, Memluk tarihçileri tarafından, sülfillerin bir araya gelmesini sağlayan bir mekanı ihtiva eden bir müesseseye işaret etmek üzere kullanıldığını belirten yazar (s. 16), birbiriyle çok yakın bir benzerlik taşıyan bu üç kurum arasındaki farkı, çok açık

olarak şu şekilde izah etmiştir:

Ribatların kurulmasının amacı, sūfilere ve ayrıca da erkek ve kadınlardan muhtaç durumda olanlara bir barınak ve sığınacak yer sağlamaktır. Zāviyeler ise, belirli bir tarikata bağlı bir sūfî için kurulan müesseseler olup, halka açıktı ve bir tarikatla ilişkisi olan fertler buranın mensubu olabilirdi. Buna karşılık Hankah ise, resmi bir kurum olup, buradaki uygulamalar vakfiyelerce belirlenir ve yine burada bulunan sūfiler, belirli bir şeyhe değil, o hankaha bağlıydılar. Hankahın, idarecilerle yakın ilişkisi ve mimari ihtişamı, bu müesseseye bir ayrıcalık kazandırmış ve kısa bir sürede tasavvufun asimile edilmesi için güçlü bir araç haline gelmiştir. (s. 18-19).

Hankahın Gelişimi başlığını taşıyan IV. Bölümde yazar, Hankahın Mısır'daki tarihinin Eyyübilerle başladığını, ancak Memluklar döneminde önemli bir dini otoriteyi elde ettiğini söyleyerek, 3 tür Hankahdan bahsetmektedir. Bunlar, 1) Büyük Türbeli Hankahlar, 2) Medrese ve Büyük Türbeli Hankahlar, 3) Medreseli, Büyük Türbeli ve Cuma Hutbesi Verilen Hankahlardır. (s. 20). Bu bölümde, birinci tür Hankah üzerinde durulmuştur.

Öncelikle Hankahın Mısır'a ilk olarak Eyyübiler döneminde girdiğini ve ilk inşa edilenin de Saïdu's-Suedâ ismini taşıyıp, H. 569/M. 1173 tarihinde Selahaddin Eyyübi tarafından kurulduğunu (s.21) ifade eden yazar, bu Hankahın özellikleri ve gelişimi üzerinde durduktan sonra (s. 21-25), Türbeli Hankah ara başlığı altında, Memluklar döneminde yapılan Hankahların çoğunun yanında kurucuları için birer türbenin de inşa edilmeye başlandığını söyleyerek (s. 25), bunların ilk örnekleri olan Baybars el-Ceşankir Hankahı (s. 25-29) ile en-Nâsır Muhammed'in, Siryakuş'da inşa ettirdiği Hankah (s. 29-32) üzerinde geniş olarak durmuştur.

14. ve 15. Yüzyıllarda Hankah isimli V. Bölümde ise yazar, Türbe yanında Medresesi bulunan ve Cuma Hutbelerinin de verildiği diğer iki Hankah türü üzerinde durmuştur. Bu bölümde yazar, bir anlamda fonksiyon itibariyle Hankahın geçirdiği başka bir değişikliğe örneklerle temas etmiştir.

Yazarın tesbitine göre Hankahlardaki sūfilerin ilim tahsil etme arzuları sonucunda, 14. asır ortalarından itibaren Hanefî ağırlıklı olmak üzere 4 Mezhebin prensip ve esaslarının eğitimine başlanmıştır. Bu konuda H. 729/M. 1328 tarihinde kurulan Moğoltay el-Cemâli Hankahı en güzel örnektir. (s. 33). 15. yüzyıldan itibaren yaygın hale gelen Hankah-Medreselerde ise, bütün sūfiler öğrenciydi. Başka bir ifadeyle, bütün öğrenciler tasavvufu ilgilenecek ve sūfî meclislere katılmak durumundaydılar. (s. 34).

Bunların diğer örnekleri olarak Şeyhu'l-Umerî (s. 35-36), Berkuk (s. 36-38) ve Cemâlüddin el-Üstedar (s. 38-39) Hankahları üzerinde duran yazar, böylelikle sūfilerle diğer ulemâ ve fukahâ arasındaki çekişmenin ortadan kaldırılması ve bir yakınlaşmanın sağlanması için uygun bir ortamın hazırlandığını açık bir şekilde vurgulamıştır.

Aynı bölümde Hankah-cami ve Diğer Gelişmeler başlığı altında da yazar, Hankahın tarihinde yeni bir gelişmeye temas ederek, önceleri karşı çıkılan bir uygulamanın aksine Hankahlarda Cuma namazlarının da kılınmaya başlandığını, hutbelerin verildiğini ifade etmiştir. (s. 40). Ayrıca bunların örnekleri üzerinde de duran yazar, el-Eşref Baybars Hankahının bir medrese ihtiva ettiğini ve bu medresenin mescid-cami olarak kullanılarak, gerek vakit ve gerekse de Cuma namazlarının kılındığını belirtmiştir. (s. 42-43). Böylece, yazara göre, bir anlamda halkla da bütünleşme sağlanmış oluyordu.

Hankahın Dahili Organizasyonu başlıklı VI. bölümde yazar, Memluklar döneminde Hankahın idari yapısının oldukça düzenli bir şekilde devam ettiğini ve burada sūfilerin yanında Şeyh ile Şeyhu's-Şuyühün görev yaptığını ifade etmiştir. (s. 47).

Bunlardan Şeyh, her Hankahda bulunup, Şeyhu Meşyehati's-Sūfiyye veya Şeyhu's-Sūfiyye unvanlarıyla biliniyordu. Vâkıf tarafından tayin edilen Şeyhin ölümü üzerine sūfiler, kendi aralarından en liyakatlisini Şeyh olarak seçerdi. Şeyhler, Sultanın kontrolü altında olup, Sultan tarafından bu makamdan uzaklaştırılabildi. (s. 47-48).

Şeyhu's-Suyüh ise, Selâhaddin el-Eyyübi Hankahının Şeyhi tarafından 154 sene taşınan bir ünvan olup, daha sonra en-Nâsır Muhammed Hankahının Şeyhine intikal etmiş; 15. yüzyıl başlarına kadar da, yalnız buranın Şeyhi tarafından kullanılmıştır. (s. 51). 15. yüzyıldan itibaren ise, tayini bir formalite haline gelen bu makam, babadan oğula geçmeye başlamıştır. (s. 54).

Sūfî Görevleri başlığı altında yazar, sūfilerin yerine getirdiği görevler konusunu incelemiştir. Bunlar, sūfilerin bireysel olarak yapmaları gereken zikir, nefis muhasebesi, namazlardan sonra hudûr adı verilen ve Şeyh başkanlığında yürütülen toplu zikir ve neşide meclislerine katılmak (s. 54-55) olup, hatta bu hudûrlarda, mûsikî ve raksdan, bazen Sultanların da bunlara katıldığından bahsedilmiştir.

tir. (s. 58).

Diğer Görevler başlığı altında da yazar, sûfilerin ücret karşılığında yaptıkları diğer vazifelere işaret etmiştir. Yazara göre, sûfilerin ücret karşılığında bazı görevleri yerine getirmeleri sayesinde, Hankahda çalışan yabancı görevlilerin sayısı ve masraflar azalmış; ayrıca da imam, müezzîn, kârî, hâdimü's-seccâde gibi vazifeler verilen sûfiler, dini hayatlarıyla uygunluk içinde günlerini geçirebilmişlerdir. Diğer görevler arasında bevâb (kapıcı), tabbâh (aşçı), vekkâd (kandil yakıcı) ve ferrân (fırıncı) gibileri sayılmıştır. (s. 59).

Hankahın İdaresi isimli VII. Bölümde yazar, sûfilere verilmeyen idari görevlerle, sûfilerin yaptıkları dini görevler ve aldıkları ücretleri incelemiştir.

Bunlardan Nâzuru'l-Vakıf (Kontrolör) 'un görevi, Hankahın bütün mali işlerini yürütmek olup, babadan oğula veya aile fertlerinden birisine geçerdi. (ss. 60-63). Nâzırın yardımcıları olan Mübâşiru'l-Vakıf, Şâhid, Şedd, Câbi ve Kâtip üzerinde de duran yazar, bunların, vakıf gelirlerinin belirlenmesi, ilgili resmi evrakın hazırlanması, gönderilmesi, kaydı ile muhafazası ve benzeri görevlerden sorumlu olduklarını belirtmiştir. (ss. 63-64).

Sûfilerin icra ettikleri dini meslekleri ele aldığı Sûfi Görevler başlığı altında da yazar, önceki bölümde temas edilen ve sûfilerin ücret karşılığında yaptıkları görevleri geniş olarak açıklamıştır. Buna göre sûfiler, imam, kurrâ, muvakkit (namaz zamanını belirleyen), hâdimü's-şeyh (şeyhu's-şuyûhun hizmetçisi), hâdimü's-seccâde (seccadelerin bakıcısı ve koruyucusu), hâdimü'sûfiyye (sûfilerin hizmetçisi), müzemmelâti (su kaplarının saklandığı soğuk depo görevlisi), hâdimü'l-hubz (ekmek dağıtıcısı) ve benzeri diğer görevlerde (s. 65-68) istihdam ediliyorlardı.

Ücretler başlığı altında yazar, 13 tane Hankahda, ücret ve ihsan yoluyla kimlerin ne kadar gelir elde ettiğini tablolar halinde vermiştir. Bunlardan önce de, vakıfların ve bu tür bir kurum olan Hankahların; çalışanların ücretleri, gerekli malların alınması, tamirleri ve kullanılan eşya ile aletlerin yenilenmesi ve benzeri şekillerde, Memluk ekonomisi üzerinde önemli bir tesiri olduğunu açık bir şekilde ifade etmiştir. (s. 68).

Memluk Toplumunda Hankah isimli VIII. Bölümde yazar, bir kurum olarak Hankahın, Memluk toplumundaki yankı ve tesirleri üzerinde durmaktadır. Yazarın tesbitlerine göre Hankah, öncelikle tasavvufun, ulemâ ve fukahâ tarafından tedrici olarak benimsenmesini sağlamıştır. Ayrıca Sultan ve emirler hankahları, siyasi amaçları yanında, dini toplantı, kutlama ve törenler ile av partileri için kullanmışlardır. (s.96).

Medreseli hankahların inşası ve tasavvuf erbabının ilim tahsil etme arzuları, 15. yüzyılda, önemli makamlara gelen, ulemâ ve fukahâ ile aynı derecede sayılan bir sûfi sınıfının varlığını açıkça ortaya çıkarmıştır. (s. 102).

Hankahın bu başarısı ve sûfilerin elde ettikleri makamların artışı, amaçları, Doğu İslam dünyasından ve özellikle Hanefi Mezhebi mensuplarından olanları, devlette önemli yerlere getirmek olan Memlukların bir zaferi olmuştur. Bu sûfiler, devlete bağlı oldukları sürece, Sultan ve emirler, sosyal hayattaki patlamaları aza indirmek suretiyle toplumu dolaylı olarak kontrol etme imkanını elde etmişlerdir. Gerçi, yazara göre, zaman zaman sûfi ve şeyhler, Sultanlara karşı ayaklanmışlarsa da (s. 102), genel olarak onların idaresi ve kontrolü altında kalmaya devam etmişlerdir. Ayrıca şeyhlerin, bir takım diplomatik misyonu yerine getirmesi onların bu bağlılıklarını daha da artırmıştır. (s. 103).

Sultanların Hankahlarda düzenlenen dini merasim ve toplantılara katılması, sûfi gelenek ve uygulamalarını, dini hayatın önemli bir parçası haline getirmiştir. 15. yüzyılda kuraklık, açlık ve sosyal huzursuzların kalkması için düzenlenen merasimlere sûfilerin de katılması ve hatta bunların şeyhler tarafından idare edilmesi, Memluk toplumunda tasavvufa karşı olumlu bir tavır takınılmasını sağlamıştır. (ss. 106-107).

Aynı bölümde yazar, Hankah ve Şehir Düzeni başlığı altında Hankahın, şehirlerin mimari yapısı ve görünüşü üzerinde de etkili olduğunu belirtmiştir. (s. 108-109).

Hankah ve Osmanlı Fethi başlığıyla da yazar, kitabın son konusu olarak Memlukların çöküşünün, Hankahın da çöküş ve gerilemesine yol açtığını; özellikle de 15. yüzyılın sonlarından itibaren de yerini halk tarafından benimsenip yaşanan tasavvufa bıraktığını söylemektedir. (s. 111).

Yine yazar, Osmanlıların, Medrese ve Hankahlar yoluyla dini eğitimi destekleme konusuna pek fazla ilgi göstermediklerini; câmi, sebil, zâviye ve ribatlarla çok fazla ilgi duyduklarını ifade etmiştir. Zaman zaman kurulan Hankahlar ise, özellikle Türk asıllı ve Mısır dışından gelen dervişlere aynılıyordu. Mevcut Hankahlar ise, mescit veya zâviye olarak kullanılmıştır. Ancak 18. yüzyıl ortalarına kadar, bunların bazılarından, vakfiyeleri doğrultusunda, Memluklar döneminde olduğu gibi bura-

lardan gelir elde edenlere maaşlarının verilmesine devam edilmiştir. (s. 112).

Yazar son olarak "şayet Memluklar iktidarda kalmış olsalardı, halk tarafından benimsenen tasavvuf karşısında Hankah, yine de ortadan kalkar mıydı?" sorusunu sorup, aradaki çok yakın bağlantı nedeniyle bunu cevaplamının zor olduğunu belirtmiştir. (s. 113).

Kaynak olarak eserler yanında vakfiyelerden de geniş olarak faydalanılan; kitabın sonuna eklenen ve ilgili terimlerin kısa açıklamalarının verildiği sözlük ve vakfiyelerden alınan metinler yanında, Hankahların fotoğraf ve planlarıyla mimarileri hakkında okuyucuya somut örnekler sunulan eser, İslam kültürünün bir unsuru olan Hankahın, Memluklar dönemi Mısır'daki gelişmesi ve etkileri konusunda değerli bir çalışmadır.

Ahmet Turan Yüksel